

Héber nyelvtörténet

A klasszikus bibliai hébertől
Qumránig; a szamaritánus héber

Koltai Kornélia

2020.03.04.

Az óra vázlatja

- 1. A fogság előtti próza nyelve, a klasszikus héber
- 2. Héber a 2. templom korában
 - A kései bibliai héber
 - A bibliai szöveg Septuaginta-tradíciója
 - A szamaritánus tradíció
 - [Qumrán (a következő órán: ld. „*Qumránig*”)]

Az óra anyagának irodalma

- Sáenz-Badillos, Angel, *A History of the Hebrew Language* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 68–75., 112–129., 147–160. o.
- Dobos Károly, Sém fiai. *A sémi nyelvek és a sémi írásrendszerek története* (Budapest: Pázmány Egyetem eKiadó és Szent István Társulat, 2012), 167–170., 172–175., 177–182. o.

A fogság előtti próza nyelve, a klasszikus héber

- Dávidi monarchia: udvarnál és műveltebb körökben használatos, déli nyelvváltozat
- → **kl. héber**: i. e. 7./6. sz. (a babiloni fogság előtti 2 évszázad)
- Gen-2Kir nagy elbeszéléssorozatának írásba foglalása
- írnnoki csoport: sztenderd héber
- feliratos anyag nagy része is ekkor keletkezett

A fogság előtti korszakban elkezdődő hangváltozások

- szótag-, vagy szóvégi ʁ eltűnése, kihagyása
- *begadkefatok* spirantizációja
- veláris-faringális neutralizáció
- $\text{ʍ}/\text{ɔ}$ neutralizáció
- szegolatizáció
- pretonikus V-nyúlás, C reduplikáció → hangsúly *ultimára* helyeződik át
- Filippi-törvény: rövid /i/ > rövid /a/
/ zárt, hangsúlyos szótag
- *attenuáció*: rövid /a/ > rövid /i/
/ zárt, hangsúlytalan (kezdő) szótag

A fogság előtti korszakban elkezdődő hangváltozások

- *sewa*-vá redukálódás
- záró dupla C redukciója
- V-változások laringálisok előtt/után
- dupla laringális + ʀ redukció
- intervokalikus /h/ eltűnése
- faringálisok, laringálisok gyengülése
- diftongusok monoftongizációja
- kötőhangzók

Bizonyos nyelvi: alaktani, mondattani jelenségek megszilárdulása

- a határozott névelő-használat
- a tárgyjelölő prepozíció használata
- waw consec. (← a proto-héber *préteritum*-funkcióját idézi)
- aszindetikus szerkezet csökkenő száma
- hangsúly: *ultima/penultima*
- *prefix-, suffix-conjugatio*: aspektuális, modális színezet
- igei módok korlátozott száma (*cohortativus* kialakulása)
- *inf. abs.* (jól behatárolható,) korlátozott használata: emfatikus, narratív funkció, *inf. const.* széles körű elterjedése

A klasszikus héber nyelv szókincse

- nem összevethető egy élő nyelvével
- bizonyos fogalomkörökben gazdag
 - mezőgazdaság: földművelő, állattenyésztő életforma, a víz természetes előfordulásai, esőzések stb.
 - katonaság, politikai berendezkedés
- jövevényszavak: sémi (akkád, ugariti, föníciai)-nem sémi (sumer, egyiptomi)

A HB utolsó egységesítése: a maszoréták tevékenysége

- arab „filológusok” koráni szöveg egységesítésére irányuló tevékenysége →
- i. sz. 7–10. sz.
- 3 maszoréta iskola:

É-Izrael: tibériási tradíció

Ben-Aser/Ben-Naftali-féle iskola → a tudományos kiadások a tibériási „filológusok” által kialakított szöveghagyományt közvetítik → **tibériási héber** (saját nyelvi nézeteik tükrözése, arámi befolyás, indokolatlan szubjektív rekonstrukciók)

palesztinai tradíció

babilóniai tradíció

Héber a 2. templom korában

(Héber Biblia, Qumrán, Septuaginta-tradíció,
szamaritánus héber)

- babiloni fogság: fordulópon
 - monarchia vége, társadalmi struktúrák összeomlása
 - fogság után: felső, képzett, iskolázott réteg hazatérése → mély változások a nyelvben
1. a kollokvialis nyelv hatása
 2. a birodalmi arámi befolyása, jelentősége
 3. magas presztizsú fogság előtti nyelvvaltozat: a sztenderd modell-értéke

Héber a 2. templom korában: a kései bibliai héber

- fogság utáni bibliai könyvek:
nagyon különböző nyelven + stílusban íródtak
- a kutatás kezdetei (20. sz. eleje): a biztosan fogság utáninak ítélt könyvek összevetése a fogság előttiekkel → pl. a párhuzamos szakaszok összevetése Krón. / és a Sám./Kir. könyveivel, egyéb összevetések
- → kései bibliai héber sajátosságainak a meghatározása

A kései bibliai héber

a) arámi dominancia:

Eszter (későbbi), Qohelet, Én. én., Ezra (korábbi), Nehemia, Dániel (későbbi), 1&2 Krón. (korábbi), Jób (- különálló: archaizmusok, dialektális sajátosságok)

b) alig mutat arámi hatást, de: kollokviális formákban bővelkedik:

Rút, Ékha, prófétai könyvek (Ezékiel stb.), zsoltárok, bölcsességi könyvek (pl. Példabeszédek)

A kései bibliai héber szemléltetése az 1/2Krón. sajátosságain keresztül

- Helyesírás: plénébb, *mater lectionis*ok kiterjedtebb használata
- Morfológia: főnévi morfémaképletek: מַמְלָכָה > מַלְכוּת; דְּרִמְשֻׁק > דְּרִמְשֻׁק (disszimiláció)
- Névmások, partikulák: אֲנִי > אָנֹכִי; אֵל > לְ; מִפְּנֵי > מִלְּפָנַי; אֵיךְ > הֵיךְ ('hogyan')
- Szókincs: biz. plur.-formák előtérbe helyezése a sing.-szal szemben: דְּמִים, פְּסָחִים, dupla pluralisok st. constr.-ban: אֲנָשֵׁי שְׂמוֹת; אֲנָשֵׁי עֲצִים ('híres-neves férfiak') → előremutat az RH felé

A kései bibliai héber szemléltetése az 1/2Krón. sajátosságain keresztül

- 1/2Krón.
- Szókincs: חֲדָוָה; בִּירָה ('erődítmények'); אֲגָרָת; פְּתָה; spec. kifejezések: טוֹב עַל ('elfogadható vki számára')
- Szintaxis: arámi hatás + belső fejlődés eredménye:
- olykor a *waw consec.* kerülése, + biz. személytelen konstrukciók kerülése (*inf. const.* + הֵ הֵ helyett: part., prefix-ragozás), + *inf. abs.* kerülése (figura etymologica tagjaként), + *inf. const.* + *prep.*: szintén nem túl gyakori
- + a tárgyi prepozíció használata fokozatosan csökken, tárgyi suff-os igék preferálása, הֵ tárgyjelölő szerepben (arámi)

A kései bibliai héber szemléltetése az 1/2Krón. sajátosságain keresztül

- határozott névelő: névelős alárendelés – a vonatkozó alárendelés jelölése
- névelő: előfordul *suff.-conjugatio* esetén (הַנְּמָצְאוֹ)
- szokatlan szórend: שְׁלֹמֹה מֶלֶךְ
- nincs *nun-paragogicum*, nincs *cohortativus* (mint az igék hosszabb alakja)
- P 2/3. *fem. suff*-ok helyett *masc. suff*-ok (igék, főnevek): egyeztetés hiánya (*incongruentia?*)
- szóismétlés: 'minden egyes'-értelemben: לְבָקָר לְבָקָר
'minden egyes reggel'/'sok' értelemben: רַבִּים רַבִּים 'sok tó'
- רַבִּים / רַבּוֹת 'sok'-jelentésben minőségjelzőként a főnevek előtt

A kései bibliai héber szemléltetése az 1/2Krón. sajátosságain keresztül

- partikulák megváltozott használata:
- ׀ך jelentésváltozásai ('bizony', 'bizonyosan') / > (ellentétes, kizáró értelmű kötőszó: 'csak'), ill. kiveszése ׀ך kiveszése
- ׀ך jelentése gyakran ׀ל-é (*vice versa*)
- ׀ל irányjelölő használata
- ׀ך (‘valóban, tényleg, csakugyan’) > (‘de’)
- ׀ך ׀ל (‘de csak, kivétellel’) kiterjedt használata
- ׀ך + suff.-conjugatio
- ׀ך mint prepozíció (egyebek helyett), kül. igék után, pl. ׀ך / בא

A kései bibliai héber sajátosságai: összefoglalás

- aspektus → Igeidők
- suff-ragozás: múlt idő, pref.-ragozás: jövő, part.: jelen
- körülírás gyakorisága
- hosszabb, rövidebb igeformák elveszése
- modális különbségek elveszése, eltűnése,
- waw. consec. csökkenése
- partikulák számának növekedése, használati körök megváltozása, prepozíciók kombinációi
- elavult szavak elhagyása, szemantikai mezők kiterjesztése
- szókölcsonzás: perzsa, görög, arámi

A bibliai szöveg Septuaginta-tradíciója

- alexandriai hagyomány: i. e. 3.—i.sz. 1.
- legkorábbi kéziratok: i. e. 2. sz. (töredékek)
- teljes kéziratok: Codex Vaticanus, Codex Sinaiticus (i. sz. 4.), Codex Alexandrinus (i. sz. 5. sz.)
- hangtani téren érdekes:
- laringálisok nem-jelölése,
- a γ kettőzése,
- a veláris zöngés frikatíva γ -ként jelölése (vö. **G**áza, **G**omorra – hb. γ) → veláris-faringális szembenállás,
- bizonyos *begadkefatok* spirantizációjának nem-jelölése stb.

A szamaritánus héber

- Információink alapját képezik:
 - a szamaritánus Tóra középkori kéziratok (legkorábbi: 11. sz.)
 - középkori arab nyelvű grammatikai munkák
 - a szamaritánus közösség körében továbbélő kiejtési hagyomány tanulmányozása (a 19. sz.-tól kezdődően)

A szamaritánus héber

- az Asszír Birodalom területéről az i. e. 722 után az egykori északi országrész területére telepítettek és az „őslakosok” leszármazottai
- északi hagyomány
- ősi héber kiejtés, grammatikai jelenségek-szabályok megőrzése?
- az ősi héber (paleo-héber) írásrendszer megtartása
- a szamaritánus Tóra és a maszorétikus szöveg közti eltérés: kb. 6000 helyen
- legfőbb tartalmi különbség: a Gerizim-hegy szentségére utaló szövegrészek

A szamaritánus héber

- i. e. 2. sz.-tól: a *héber szamaritánus változata*
→ nyelvcserre:
- *szamaritánus arámi*: i. sz. körüli századok
- liturgiai használatra szorul vissza
- → nyelvcserre:
- *arab*: arab hódítás után
- (→ a szamaritánus héber újjáéledése:
pijjutok: 14. sz.)
- napjainkban is: liturgiai használat

A szamaritánus héber legfontosabb sajátságai a tibériási héberrel összevetve: Hangtan

- nincs *sewa*
- bizonyos magánhangzók redukciója és kihagyása
- segédhangzók/kötőhangok kialakulása
- a laringálisok és a faringálisok közti neutralizáció

A szamaritánus héber legfontosabb sajátságai a tibériási héberrel összevetve:

Hangtan

- azonos V-ok közt eltűnik: לֵם (lēm), i és más V közt dupla j: מִיַּדָּם (mijjādam), u/o és más V közt dupla w: כְּוִי (kuwwi), C és V közt kiesik
- V-nyúlás, C-kettőzés
- proklitikus partikulák után (-ב, -ל, -ו) eltűnik: אָ és az ע
- *begadkefatok*: פ mindig spiráns, ב bizonyos fonetikai pozícióban, ג, ד, כ, ת mindig explozíva
- 20 C-fonéma: ה/ה neutralizáció és a ש/ס neutralizáció

A szamaritánus héber legfontosabb sajátságai a tibériási héberrel összevetve:

Hangtan

- nincs kánaáni hangtörvény, nincs *attenuáció*
- $aj > \bar{i}$, de: egyéb, új diftongusok keletkezése
- nincs *sewa*-vá redukálódás, nincs *patah furtivum*, jellemző: disszimiláció
- *ʔ-prostheticum*
- ʔ ott is C, ahol vokalizálódik a tibériásiban
- *penultima*-hangsúly megőrzése

A szamaritánus héber legfontosabb
sajátságai a tibériási héberrel összevetve:

Alaktan

- igetörzsek: eltűnik a *hof'al*, *pu'al*, viszont: kétféle *pi'él*, *nif'al* (reduplikációtól függően)
- (nincs *qal* passzív → *nif'al*)
- *ethp'el*-szerkezetek (arámi befolyás)
- személyes névmások: pl. אַתְּ (S/2, f.)
- *qal*: perf. csak *qātal* impf. csak *jiqtal*
- 6 különböző aktív participium
- szegoláta-főnevek: mint a tibériási *pauzális* formák
- ősi accusativus-maradványok

A szamaritánus héber legfontosabb sajátságai a tibériási héberrel összevetve:

Mondattan

- a vonatkozó alarendelő kötőszó / vonatkozó névmás gyakori használata
- szám-használat sajátosságai: pl. páros testrészek egyes számú használata
- waw consec. + perf. eltűnése
- az ismeretlen gyökök, *hapax legomenonok* eltűnése, helyettesítése ismert, gyakran használt kifejezésekkel

Részlet a szamaritánus Tórából a kiejtést tükröző átírással

כי בשם יהוה אקרא	<i>kī afšam šēma iqra</i>
והבו גדל לאלהינו	<i>wābu gādal lēluwwīnu</i>
הצור תמים פעלו	<i>aṣṣor tāməm fā'ēlu</i>
כי כל דרכיו משפט	<i>kī kal dērēko mašfat</i>
אל אמונה ואין עול	<i>il āmūna wīn ūl</i>
צדיק וישר הוא	<i>ṣādəq wyāšar ū</i>
ברוך אלהינו לעולם	<i>bārok ēluwwīnu lūlam</i>
וברוך שמו לעולם	<i>bārok šēmu lūlam</i>

Szamaritánus-projekt:

Edition of the Samaritan Pentateuch

- Prof. Stefan Schorch (Martin-Luther-Universität, Halle-Wittenberg), Prof. Zsengellér József (KRE, HTK)
- a szamaritánus Tóra szövegkritikai kiadásának létrehozása és publikációja
- a Ms. Dublin Chester Beatty Library 751 alapján – legősibb teljes szövegtanú (1225)

Válogatott szakirodalom a szamaritánusokról

- Zsengellér József, *Gerizim as Israel. Northern Tradition of the Old Testament and the Early History of the Samaritans* (Utrecht: Faculteit der Godgeleerdheid, Universiteit Utrecht, 1998)
- Ben-Hayyim, Ze'ev, *A Grammar of Samaritan Hebrew. Based on the Recitation of the Law in Comparison with the Tiberian and Other Jewish Traditions* (Jerusalem – Winona Lake: The Hebrew University Magnes Press – Eisenbrauns, 2001)

Válogatott szakirodalom a szamaritánusokról

- Zsengellér József, ed. / Tawa, Habib – Thompson, Thomas L. – Schorch, Stefan – Knoppers, Gary N. – Dusek, Jan – Mor, Menahem – Kartveit, Magnar – Nodet, Etienne – Hjelm, Ingrid – Tal, Abraham – Florentin, Moshe etc., *Samaria, Samaritans, Samaritans. Studies on Bible, History and Linguistics* (Studia Judaica, 66; Studia Samaritana, 6 Berlin – Boston – Göttingen: De Gruyter, 2011)
- Anderson, RT – Giles, T *The Samaritan Pentateuch. An Introduction to its Origin, History and Significance for Biblical Studies* (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2012)

A Gerizim-hegy napjainkban, Náblusz szélén

Szamaritánusok a Gerizim-hegy tetején

A szamaritánus Tóra

Qumráni héber + dialektológiai kitekintés (nyelvjárások a Héber Bibliában)

→ a következő alkalommal!

- Házi feladat: 15 db. kései héber sajátosság összegyűjtése, pontos szöveghellyel. A kései nyelvi jelenségeket a kontextusukban: mondatba, mondategységbe ágyazva mutassák be!

Köszönöm a figyelmet!

Viszlát jövő szerdán!